

ДАДАНЫЯ АЗНАЧАЛЬНЫЯ СКАЗЫ Ё «ТРЫБУНАЛЕ АБЫВАЦЕЛЯМ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА» (1586)

Н. В. Паляшчук

Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа

*Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі,
вул. Сурганова, 1/2, 220072, г. Мінск, Беларусь, nata-poleshuk@yandex.by*

Артыкул прысвечаны разгляду даданых азначальных сказаў у вядомым помніку старабеларускай дзелавой пісьменнасці – «Трыбунале абывацелям Вялікага Княства Літоўскага» (1586), а таксама сродкам іх сувязі (займеннікам і прыслоўям) з галоўным сказам.

Ключавыя словы: гістарычны сінтаксіс; складаназалежны сказ; даданы азначальны сказ; «Трыбунал абывацелям Вялікага Княства Літоўскага»; старабеларуская дзелавая пісьменнасць; старабеларуская літаратурна-пісьмовая мова.

Мэта дадзенага артыкула – апісаць даданыя азначальныя сказы паводле іх пазіцыі адносна галоўнага сказа, сродкаў сувязі з ім, наяўнасці ў ім суадносных слоў, размяшчэння адносна азначаемага слова. Матэрыялам для аналізу паслужыў «Трыбунал абывацелям Вялікага Княства Літоўскага» – агульнадзяржаўны кодэкс, які быў зацверджаны каралём польскім і вялікім князем літоўскім Стэфанам Баторыем у 1581 г. На працягу 1582–1586 гг. «Трыбунал» распаўсюджваўся ў рукапісных варыянтах. Кодэкс быў надрукаваны ў 1586 г. у віленскай тыпаграфіі братаў Лукаша і Кузьмы Мамонічаў і ўвайшоў у гісторыю як першы друкаваны твор дзелавога зместу на беларускай мове. Упершыню для яго набору друкары выкарысталі спецыяльны курсіўны шрыфт, падобны да скорпісу XVI ст. Графіка-арфаграфічныя, марфалагічныя і лексічныя асаблівасці «Трыбунала» разглядаліся ў артыкуле А. М. Булыкі [1] і нашай кандыдацкай дысертацыі [4].

Да ліку характэрных рыс сінтаксісу «Трыбунала» можна аднесці:

- наяўнасць складаных сінтаксічных канструкцый, якія звязаны паміж сабой рознымі відамі сувязі і паміж якімі бывае складана вызначыць межы;

- ускладненне сказаў адасобленымі акалічнасцямі, параўнальнымі зваротамі, аднароднымі членамі сказа. У прыватнасці, выкарыстанне апошніх накіравана на вычарпальны пералік прадметаў, прыкмет, дзеян-

няў, якія з'яўляюцца аб'ектам выказвання або непасрэдна з ім звязаны. Сінтаксічная сувязь паміж аднароднымі членамі сказа можа быць злучнікавай (пры дапамозе злучнікаў злучальных, раздзяляльных і інш.) і бяззлучнікавай (пры дапамозе пералічальнай інтанацыі): *на тыхъ соймикохъ вышей менованых кождое воеводство земля або поветъ обирати мають и будутъ повинни межи собою особъ годныхъ богобойныхъ цнотливыхъ* (2б)¹; *за тую вину и противене праву посполитому и звирхности нашей господарской остатокъ маетности... до столу нашего взяти и привернути маемъ* (13б). Як правіла, адметнага графічнага афармлення аднародных канструкцыі не маюць. Выключэнне складае іх размяшчэнне з выкарыстаннем абзаца ў артыкуле «Местцо судомъ головнымъ у Великомъ князстве литовском назначеные» [так!] (7);

- наяўнасць паўтораў слоў ці спалучэнняў слоў, што садзейнічала захаванню дакладнасці зместу і забяспечвала яго належнае тлумачэнне: *порядокъ новый отправления тыхъ всихъ судовъ уживать позволяемъ и даемъ зо объясненьемъ и поправою на теперешнемъ соиме некоторыхъ артыкуловъ на соиме прошломъ поданныхъ под такимъ способомъ и варункомъ яко о тыхъ судехъ головныхъ на теперешнемъ соиме выданныхъ в коньстытуции сегож теперешнего соиму есть описано и доложено* (2);

- адсутнасць у «Трыбунале» пыталных, пабуджальных, клічных сказаў, а таксама сказаў з простаю мовай, што абумоўлена апавядальным спосабам выкладу зместу, прызначэннем кодэкса – упарадкаваць, рэгламентаваць, прывесці ў сістэму прававыя адносіны ў дзяржаве;

- шырокая прадстаўленасць складаназалежных сказаў з даданым умовай са злучнікамі і злучальнымі словамі *если, если бы, пакли, кгда, хто бы, будетъ ли*, з якімі ў галоўным сказе суадносіцца прыслоўе *тогда* (радзей злучнік *то*): *если бы кому шла справа з старостою або дерьжавцою нашымъ о кгруньты наши господарьские то вжо своимъ порядкомъ водле статуту великого князства литовьского заховатися* (5); *если бы болиш писаръ над сюю уставу нашу на комъ задержаньемъ справы што выстегнул тогда до тогож суду головного будучы заказанный вины за доводом жалобнику дванадцат коп грошей заплатить мает* (15). Даданая частка падобных сказаў суадносіцца з гіпотэзай прававой нормы, г. зн. змяшчае ў сабе ўмовы, акалічнасці, пры якіх уступае ў дзеянне пэўная норма; галоўная ж частка адпавядае дыспазіцыі прававой нормы, г. зн. утрымлівае правілы паводзін (звязаныя з прадпісаннем, забаронай, дазволам), абумоўленыя гіпотэзай. Дастаткова часта разам з

¹ Тут і далей ілюстрацыйны матэрыял з «Трыбунала абывацелям Вялікага Княства Літоўскага» адаптаваны, падаецца курсівам.

умоўным злучнікам функцыянуе злучнік *а*, за якім замацавана функцыя аддзялення сказа ад папярэдняга кантэксту.

Асноўнае прызначэнне даданых азначальных сказаў у «Трыбунале» – абазначыць прыкмету прадмета, названага назоўнікам (звычайна агульным) у галоўным сказе.

Самым распаўсюджаным сродкам сувязі даданага азначальнага з галоўным сказам з'яўляецца злучальнае слова *который*. Назіранні паказваюць, што ў названым кодэксе гэты адносны займеннік прадстаўлены ў мужчынскім, жаночым і ніякім родзе адзіночнага і множнага ліку назоўнага і ўскосных склонаў з прыназоўнікам або без яго: *назначаемь першыя соймаки на часъ и день певный то есть о громницах святе римском которое быти маеть в року пришлом тисеча пятьсотъ осмьдесят втором (2); а оные судьи обраные зъехавшиися на часъ и местце судом назначоное наипервей нижли судити почнуть при судьяхъ земскихъ оное земли и при вряде кгородскомъ и шляхте которые там будутъ на тотъ часъ ротою судьи земского в статуте в разделе четвертомъ артыкуле первомъ описаную присегу учинити мають (3); а головщину и иншые шкоды и презыски судъ головный на самыхъ поручникахъ сказавшыи ку отправе того на ихъ именьяхъ до того вряду кгородского под которым они оселости свои мети будутъ отослати маеть (6); хто бы оселый у великомъ князстве литовском в справе такой которая идетъ о горло по сказанью суду кгородского и будучы на горло сказанымъ хотелъ апелевати до суду головного таковому кождому апеляцыя маеть быть допуцона (6); писаръ земский того воеводъства в которомъ суды таковые припадати будутъ за три дни передъ часомъ заседанья до тыхъ судовъ на местцо назначоное приехать и до рейстру sprawy сторонъ вписати маеть (10б)*. Як відаць з прыведзеных прыкладаў, адносна галоўнага сказа даданы азначальны з *который* займае постпазіцыйнае або інтэрпазіцыйнае становішча, што пазбаўляе яго самастойнасці, указвае на яго другараднасць, садзейнічае больш цеснаму аб'яднанню з галоўным сказам.

У дачыненні да азначаемага слова ў галоўным сказе даданаму азначальнаму ўласціва кантактнае і дыстантнае размяшчэнне. Знаходзячыся непасрэдна пасля азначаемага слова, даданы сказ набывае ярка выражаную азначальную функцыю: *мы господарь зложивши з особы своее тые вси суды которые за отозвами або за апеляцыями по вси тые часы водлугъ статуту и правъ великого князства литовского намъ господару судити и справовати належало порядокъ новый отправованья тыхъ всихъ судовъ... уживать позволяемъ и даемъ (2)*. «Пастаноўка азначальнага сказа на чале з адносным займеннікам адразу пасля азначаемага слова галоўнага сказа выклікана неабходнасцю наблізіць адносны зай-

меннік, які не мае поўнага лексічнага (рэчыўнага) значэння, да слова з поўным лексічным значэннем, на якое ён паказвае» [3, с. 37]. Пры дыстантным размяшчэнні даданая азначальная аддзяляецца ад галоўнай дапасаваным азначэннем, выражаным прыметнікам: *к тому вси sprawy прошлые которыхъ мы господарь и продки наши не отсудили есмо и вси sprawy пришлые которые кольвекъ на суд нашъ господарьскій припадати бы мели тому вжо суду головному належати будутъ* (4б) або выказнікам ці выказнікам і іншымі даданымі членамі сказа: *Мають панове духовные чотырохъ духовныхъ особ с посродку себе обрати которые также при томъ суде и тою жъ ротою верху мененою на евангелию присегу учинити мають* (3б). У апошнім выпадку, паводле І. І. Крамко, «абедзве састаўныя часткі складанага сказа атрымліваюць пэўную самастойнасць, а гэта аслабляе атрыбутыўныя адносіны паміж галоўным і даданым сказамі» [3, с. 40].

Як суадносныя словы да *который* у кодэксе часта выкарыстоўваюцца займеннікі *тотъ, такой*: *мы господарь зложивши з особы своее тые вси суды которые за отозвами або за апеляцыями по вси тые часы водлугъ статуту и правъ великого князства литовского намъ господару судити и справовати належало* (12); *Хто бы оселый у великомъ князстве литовском в справе такой которая идетъ о горло по сказанью суду кгородского и будучы на горло сказанымъ хотелъ апелевати до суду головного таковому кождому апеляцыя маеть быть допуцона* (б). Даследчыкі адзначаюць, што займеннікі *тотъ, такой*, з'яўляючыся «важнейшым структурным элементам у фарміраванні складаназалежнага сказа» [6, с. 217], значна ўзмацняюць сувязь паміж кампанентамі складанага сказа, падкрэсліваюць, выдзяляюць азначаемы даданым сказам назоўнік, асабліва ў тых выпадках, калі стаяць непасрэдна пасля яго перад злучальным словам *который*.

У разгледжаным кодэксе не выяўлена паўтарэння азначаемага назоўніка галоўнага сказа ў даданым азначальным. Вядома, што сказы тыпу *давалъ есми не раз пенези пану Мартину Скроботу за землю свою которая земля есть у заставе у него у двадцати копах грошей* [цыт. па: 3, с. 33], якія кваліфікуюцца як канструкцыі архаічнага тыпу [5, с. 52], вызначаліся прадстаўнічасцю ў тэкстах ранейшага храналагічнага перыяду. І. І. Крамко ў сваёй манаграфіі ў сувязі з гэтым прывёў наступныя даныя: у Статуце Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. адзначана 20 даданых азначальных з 320 з паўтарэннем азначаемага назоўніка, пры гэтым яны ўваходзяць ў склад трафарэтных выразаў, у «Лістах» Філона Кміты-Чарнабыльскага – 4 з 48, у Баркалабаўскім летапісе – 1 з 29, у «Дзённіку» Фёдара Еўлашоўскага – 5 з 67. На іх падставе вучоны прыйшоў да высновы, што сказы з даданым азначальным з падобным кампа-

нентным складам «для беларускай мовы таго часу былі ўжо з’явай перажытачнай» [3, с. 36].

Назіраюцца кантэксты, у якіх даданы з названым злучальным словам адносіцца да азначаемага слова, прадстаўленага толькі ўказальным займеннікам, што з’яўляецца дзейнікам у галоўным сказе: *а кгда бы тот который увезанья борониль у великомъ князьстве литовскомъ былъ неоселый а увезанья борониль mocno тогда <...> (14б); тотъ который неслушне апелеваль виненъ будетъ судови головному шесть копъ грошей заплатить (15); тогда не тотъ который своеи сумы ищетъ але тотъ который бы заплатить не хотелъ пересудъ платити маеть (15)*. Адпаведна, калі даданая частка раскрывае канкрэтны змест дзейніка, выражанага ўказальным займеннікам, то яе трэба трактаваць як даданую дзейнікавую.

Даданыя азначальныя з *кто*, што прадстаўлены ў значна меншай ступені: *подъ печатью своею и подъ печатми тых шляхтичов и возных к тому и с подписаньем рукъ ихъ кто з нихъ писати умети будет отослати и о томъ упоре ознаймити намъ маеть (13б); тогда таковой кто вызваль маеть вины намъ господару пятьдесятъ копъ грошей заплатить а стороне другую пятьдесятъ копъ грошей и к тому шкоды што под тым часом яко его будетъ вызваль за дворомъ заплатить (5)*. Часцей *кто* і яго склонавыя формы фіксуецца ў сказах, дзе ў галоўнай частцы дзейнік рэпрэзентуецца ўказальным займеннікам у назоўным або ўскосным склонах, а таму выступае як злучальнае слова ў даданых дзейнікавых або даданых дапаўняльных: *тогда таковой кто вызваль маеть вины намъ господару пятьдесятъ копъ грошей заплатить а стороне другую пятьдесятъ копъ грошей (5); тогда тотъ кто его забъетъ головицины платити и некоторое вины за то на себе поносити не маеть (15); а где бы таковой кому идетъ о горло рукоемства не даль тогда черезъ врядъ маеть быти у везенью задержанъдо чотырохъ недель (6б)*. Да таго ж паміж часткамі канструкцый такога тыпу акрамя суб’ектных і аб’ектных адносін могуць дадаткова рэалізоўвацца таксама ўмоўна-выніковыя. Даследчыкі гістарычнага сінтаксісу адзначаюць, што даданыя азначальныя з *кто* дастаткова рана сталі выцясняцца даданым азначальным з *который*. «Да пэўнай ступені гэта абумоўлена тым, што займеннік *кто*, паколькі ён пазбаўлены форм роду і ліку, не настолькі моцна звязваецца з азначаемым назоўнікам, як займеннік *который*, які дапасуецца да азначаемага назоўніка ў родзе і ліку» [2, с. 21]. Другі фактар, які паўплываў на пашырэнне даданых азначальных з *который*, – ужыванне злучальнага слова *кто* (а таксама і *што*) для падпарадкавання даданага сказа не толькі назоўніку, але і дзеяслову.

У «Трыбунале» як сродкі сувязі даданага азначальнага з галоўным выступалі таксама прыслоўі *где, коли, кгда, яко, колько*, якія даданым азначальным надавалі дадатковыя акалічнасныя значэнні. Даданыя сказы са злучальным словам *где* знаходзяцца ў сярэдзіне галоўнага сказа ці пасля яго, характарызуюцца кантактным і дыстантным размяшчэннем ў дачыненні да азначаемага назоўніка, пры якім звычайна ёсць дапасаваны ўказальны займеннік *тотъ* (рэдка *оний*), маюць дадатковае значэнне месца: *тогда тотъ вранникъ до отправоуанья роковъ судовыхъ земскихъ местцо свое шляхътичомъ в том повете оселымъ где роки таковые судити будутъ заседати маеть* (3); *таковый маеть быти отосланъ через листъ судей головныхъ на экзекуцию до воеводы або старосты оного повету где оселость маеть* (8); *писаръ земский оного воеводства где таковые суды головные отправоуаны будутъ мает и повинен будетъ при тыхъ судехъ быти* (11б).

Даданыя з *кгда* і *коли* ўжыты для паяснення назоўніка з часавым значэннем: *шкрутыния а понашому выведанье маеть быти чынено где бы которая сторона потребовала того только в тыхъ речахъ коли кому идетъ о почтивость або о горьло* (5б); *а то въ тотъ часъ кгда сторона жалобная сторону противную в такихъ речахъ до кгроду позоветъ <...> тогда* (5б); *яко* надае даданаму азначальнаму дадатковае адценне рэальнага або іррэальнага параўнання: *тые судьи головные заседати мають по воеводствахъ порядкомъ тымъ яко которое воеводство по котромъ идетъ* (3б); *колько* – меры і ступені: *а естли бы хто будучы о заплату тыхъ винъ упомненъ упорне прочъ от суду отишоль албо отехаль не заплатившишы тыхъ винъ всихъ в колько бы упаль албо одное которое з нихъ тогда <...>* (8). З экзэмпліфікацыі відаць, што даданыя азначальныя з пералічанымі прыслоўямі знаходзяцца ў сярэдзіне галоўнага сказа ці пасля яго і паясняюць назоўнікі, якія спалучаюцца з указальнымі займеннікамі.

Такім чынам, у «Трыбунале абывацелям Вялікага Княства Літоўскага» даданыя азначальныя адносна галоўнага сказа займаюць постпазіцыйнае або інтэрпазіцыйнае становішча, у адносінах да азначаемага слова (агульнага назоўніка) характарызуюцца кантактным і дыстантным размяшчэннем. З разгледжаных сродкаў сувязі (займеннікі *который, хто, што*, прыслоўі *где, коли, кгда, яко, колько*) частотнасцю выкарыстання вылучаецца злучальнае слова *который*, якое ў форме роду, ліку і склону дапасуецца да азначаемага слова. Даданыя азначальныя сказы, у якіх сродкамі сувязі з галоўным сказам выступалі прыслоўі, мелі дадатковыя акалічнасныя значэнні (месца, часу, меры і ступені, параўнання).

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Булыка, А. М.* Мова «Трыбунала» (1586) / А. М. Булыка // Весці Акад. навук Беларусі. Сер. грамад. навук. – 1995. – № 2. – С. 108–115.
2. *Груца, А. П.* Развіццё складаназалежнага сказа ў беларускай мове / А. П. Груца. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 272 с.
3. *Крамко, І. І.* Сінтаксіс слоніміскіх актаў XVI ст. / І. І. Крамко. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 70 с.
4. *Паляшчук, Н. В.* Мова «Трыбунала» (1586) : дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / Н. В. Паляшчук. – Мінск, 1999. – 198 с.
5. Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков : Сложноподчиненное предложение / Отв. ред. член-корр. АН СССР В. И. Борковский ; АН СССР, Ин-т рус. яз. – М. : Наука, 1973. – 390 с.
6. *Стеценко, А. Н.* Исторический синтаксис русского языка / А. Н. Стеценко. – М. : Высш. школа, 1972. – 360 с.